

KÖNYVSZEMLE

Burget Lajos

Retró szótár. Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig

Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008. 352 p.

1.1. Kiss Gábor, a Tinta igazgatója jól ért ahhoz, hogy sokak számára érdekessé tegye a nyelvészetet. Ezúttal olyan szerzőre talált, aki szerencsés ötlettel össze tudta kapcsolni a szótárt és a történelmet. Már a könyv címe is azt a szóalkotási módot tükrözi, amely jellemző a 20. századra (s különösen a második felére): a szómetszést, ahogy hosszabb szavak (főleg idegen szavak) végét lemetszi, és így a szó eleje képviseli az egész szót. A *retró* ugyanis – bár nem szerepel a könyv szótárjában – annyi, mint *r e t r o s p e k t í v*, azaz visszatekintő. Visszatekint a szerző nemzedékének átélt évtizedeire (mely időszak kis eltolódással a mi nemzedékünké is), arra a korszakra, amely nekünk félmúlt, mert túlléptünk rajta, de emlékezetünkben él. Ötletes a kis könyv külseje is. Borítófedele az ötvenes évek elejének silány papírminőségét, brosúraszerű kiállítását idézi, a visszapillantást pedig a cím tükörszerű megkettőzése. – És hogy hogyan tükrözi a passzív szókincs az emlékezetünket és a történelmet, azt Csoóri Sándor bevezető sorai elevenen mutatják (*Közelítés a szavakhoz*).

1.2. A könyv másik kulcsszava, a *rendszerváltás*, szintén hiányzik a szótárjából. Pedig a nyolcvanas évek óta már ezt is gyakran emlegették, bár inkább csak azok, akik nem voltak megelégedve az akkori kommunista vezetéssel. Váltást készítettek elő, vagyis azt, hogy a hatalmat gyakorló és vagyona is szert tett csoportok más politikai rendszerben vezessék az országot. E találó megnevezés helyett rendszerváltozásról azok beszélnek, akik nem akarják előtérbe helyezni ezt a lényeges mozzanatot. Sok minden

változott ugyanis, de nem teljes, nem kielégítő mértékben. – Igaz azonban, hogy e különbség 21. századi felismerése és értelmezése már nem tartozik e szótár profiljához, mert túl van a korszakot záró 1989. éven.

1.3. A *szótár* fogalmát is úgy kell értenünk, hogy ez a könyv inkább lexikon, mint szótárszerű munka. Túlnyomórészt lexikon jellegű cikkei vannak.

2.1. A könyv anyaga három fő részből áll: bevezető történelmi részből, értelmező szótári részből és a nemrég elhunyt Burget Lajos életrajzából.

2.2. A bevezető két előszó a történelmet, a változásokat mutatja be. A kiadó előszava 1600-tól 1900-ig félszázados szakaszokat egy-egy sorba tömörítve sorol fel arra a korszakra jellemző, akkor keletkezett (legalábbis akkor először dokumentált) néhány szót, azután 1900-tól 2000-ig évtizedekre bontva mutat be hasonlókat. – Érdekesebb és színebb azonban az adatok felsorolásánál a szerző bevezető szövegének stílusa.

2.3. Szótári szempontból kérdéses lehet – és nem egyértelműen megoldott lexikográfiai probléma – a számjegyek betűrendi helye. A számok ugyanis tudatunkban két fogalmi rendszer kereszteződésében állnak: a számok és a szavak rendjéhez egyaránt tartoznak. Beszédünk szavakból áll, és a számnevek is szavak, ezért szótárban fonémákat tükröző betűk rendjében foglalnak helyet. A számjegyek azonban nem csak szóképzeteket, hanem számképzeteket is jelölnek. Tudatunkban úgy élnék, hogy gyakorlatilag elválaszthatatlanul a tízes számrendszerhez kötődnek, melyet az arab közvetítéssel átvett hindu eredetű számírásunk fejez ki legpontosabban. (A római számírás ennél bonyolultabb technikájú, de szintén a tízes számrendszerre épül.) A számjegyek rendszert alkotó, fogalomjelölő jelek, azaz ideogrammak. (Ugyanazokat a számjegyeket minden nyelven más szavakkal olvasásuk.) Mivel a RETRÓ SZÓTÁR fogalmakat

is értelmez, nem csak szavakat, érthető az a megoldása, mely a számítógépek programjában gyakorlattá vált: az 1–9 feliratú kis csoport áll a betűrend élén, megelőzve a betűkkel írt szavakat.

Ezért van az, hogy a szótári rész elején számjeggyel kezdődő címszókat látunk: *1968-as diáktüntetések*, *38. szélességi fok*, *70-es trolis* stb., az első számjegyük szerinti rendben. A kifejtésben megtudjuk (s az idősebb nemzedékek emlékezhetnek is rá), hogy 1968-ban Párizsban nagy tüntetés volt, más országokban is jelentős események történtek; a 38. szélességi fok a kettéoszlott Korea háborújára emlékeztet, a budapesti trolibuszok számozása pedig Sztálin 70. születésnapjára.

2.4. A továbbiakban szótári jellegű cikkek mondható pl. az *apparatszik*, háromsoros értelmezésével (‘pártfunkcionárius, pártbürokrata’), eredetének és tágabb jelentésének rövid megadásával. Szótárra jellemzők az egysoros utalószók is. Viszont lexikonba illő részletességgel mondja el egy-egy cikk az Actio Catholica, az adásszünet, az Állami Áruház történetét, az államosítás lépéseit, az Amerika Hangja működését, az ÁNTSZ előzményének, a Kőjálnak a tevékenységét, az ÁPISZ változását. Megtudjuk, hogy az *Arccal a vasút felé* jelszó mit jelentett 1946-ban a háború utáni újjáépítésben, és mit később, amikor Kádár János vasúton utazott Moszkvába. Az ateizmus pártszerű értelmezését bőséggel illusztrálják olyan példák, mint irodalmi és zenei műalkotások megcsonkítása. Csaknem 1 oldalnyit olvashatunk az atombomba kísérletéről és történetéről az 1996. évi atomcsend-egyezményig.

A bakelit hanglemeznék nemcsak a történetét tekinti át a *bakelit* cikk, hanem jelenkori kedveltségének okát is. Nem így járt a Bambi, mely 1967 óta fokozatosan és véglegesen átadta helyét a kóláknak. – Áttekintést kapunk a BESZKÁRT előzményeiről és utódairól, a Big Band együttes összeállításáról és bővíthetőségéről. – Ebben a szótárban olvastam először a SZETA (Szegényeket Tá-

mogató Alap) létrejöttéről, üldözöttségéről és máig szóló jelentőségéről.

3. Társadalmunk különböző csoportokhoz, értelmi szintekhez tartozó, más-más életkorú egyénekből áll, és ezért a felsorolt szavak, fogalmak mást és mást jelenthetnek számukra. Nekem például nem mond sokat a *kmk* (10. o.); ebből a könyvből kellett megtudnom (de nem a Szómutatóból, ahol feloldása nincs), hogy közveszélyes munkakerülő (324). Nincs feloldása az MHK-nak sem (303).

Nemegyszer humoros íze van az olyan bizalmas társalgásban járatos szavaknak, mint *számárvezető* ‘sorvezető’ (kéziráshoz), *szimat-szatyor* (divatos katonai oldaltáska), *vörös farkok* (szöveget befejező ideológiai záradék).

4.1. Külön érdekessége ennek a visszatekintő szótárnak az, hogy a politikai fogalmaknak, jelszavaknak megadja a hivatalos, pártszerű magyarázatát, de gyakran hozzáteszi ennek az ország népe közt járatos egykori visszhangját, többnyire fonákját vagy akár kigúnyolását viccek, tréfás mondások, elszólások formájában. Ilyen pl. az *éberség*, mely Rákosi Mátyás idejében az ellenséges tevékenység leleplezésére és elhárítására irányuló készenlétet jelentette, de a féloldalmi cikk végén olvassuk ezt a mondást: „az ellenség keze mindenhová beteszi a lábát”.

Az *él-* előtagú szóknak pártszerű használata után a cikk ezt a rigmust is megemlíti: „Éljenjaro dolgozóknak élen tojik tyúkja”.

4.2. Egy másik érdekessége a RETRÓ SZÓTÁRnak a tartalmi eligazodást megkönnyítő fogalomköri csoportosítás a szótári rész végén. Az EMBER csoportcím alatt embert jelentő szavakat találunk, mint *alternatívok* (dőlt betűvel, mert egy másik címszónál fordul elő), bajuszos püspök (álló betűvel, mert saját szócikke van), benzintyúk. A valószínű embert jelentő szavak csoportja után alcsoportba kerültek a fiktív személyek (pl. Dr. Agy, Guszev), emberek csoportja (pl. brigád, *család*), emberek a politikában (pl. baloldali, *állambiztonsági tiszt*), emberek foglalkozás szerint (pl. *állami ítéletvégrehajtó*, anyagmozgató).

Ezt követik az ÁLLAT, a NÖVÉNY kis létszámú csoportjai, majd EMBER ÉS KÖRNYEZETE részletezve: földrajzi hely, híd, telek, tábor, szórakozásra alkalmas hely stb. További főcsoportok: KÖZLEKEDÉS, HÁZTARTÁS (ezen belül háztartási eszközök, tárgyak, gépek stb.), ÖLTÖZKÖDÉS (a divat, a frizura, a ruha, a lábbeli, a táska szavai), TÁPLÁLKOZÁS (élelmiszerek, csokoládék, italok), OKTATÁS, EGÉSZSÉGÜGY; PÁRKAPCSOLAT, SZEX, POLITIKA (sok alcsoporttal: társadalmi réteg, osztály, ideológia, népeséggpolitika, gyermek- és ifjúságpolitika, pártélet, mozgalom, disszidálás, kitelepítés). Kevés a JOG főcsoport szavainak száma, több a BÜNYÖZÉS-é, még több a HONVÉDELEM főcsoporté, majd sok alcsoporttal a GAZDASÁG és a SZERVEZETEK főcsoport. Kiseb a VALLÁS, EGYHÁZI ÉLET, az IPAR, a KERESKEDELEM, a MEZŐGAZDASÁG körébe tartozóké. A SZABADIDŐS TEVÉKENYSÉG három alcsoportja után a TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ igen sok alcsoportra oszlik a televíziótól kezdve az újságig. A FILMMŰVÉSZET alatt sok filmcímet találunk, a ZENE alatt együttesek nevét, mozgalmi dalokat, slágereket, az IRODALOM alatt kiadókat, könyvcímeket (pl. *Az új ember kovácsa*, Új magyar lexikon, Hitünk és életünk).

5.1. Hadd folytassam néhány személyes jellegű kiegészítéssel. A *B-lista* szócikkéről eszembe jut a racionalizálásnak nevezett létszámcsökkentés a harmincas években (a Gömbös-kormány idején), melyet röviden *racizás*-nak mondtak (s ezt 1948-ban is emlegették). Erről járta a találós kérdés: Mi a raci baci leghatásosabb ellenszere? Felelet: a protekillin.

Az ABC áruházak elnevezésének eredetét is jó lett volna megadni: Alapvető Bolti Cikkek, ahogy ennek szópályázati előzményéről Grétsy László tudósított (Nyr 1962: 383). – A *benzintyúk* (42) már a negyvenes évek elején előfordult a motorkerékpárosok hölgyeinek utaztatása során. – A *búgócsiga* cikkéhez is hiányzik a történeti háttér. Nekem már 1926-ban volt búgócsigám.

Kellő méretű és ismereteimnek is megfelel a *békeharc*, a *burzsuj*, az *elvtárs* cikke. Sok más tanulságos cikk között jó a *Czája cirkusz* is, melyet már 1927-ben láttam a szegedi Szent István téren. – A szovjet *Csajka* személyautóknak a hangalakon kívül semmi közük a katonai bádogedényekhez. A magyar szó szlovák eredetű, ott eredetileg csészét jelent (mint a német *Schale*), az orosz чайка pedig annyi, mint 'sirály'.

A *davaj* szó is elbírt volna még egy kiegészítést. Eredeti jelentése ugyanis 'adj, adjad'. Ebben az értelemben hallottuk az első megszóló oroszoktól: *Davaj csaszi!* 'Add csak ide az órát!' Ehhez a jelentéséhez társult a *zabrál* ige, mely eredetileg 'begyűjt, összeszed' jelentésű orosz igének magyar képzős alakja, de gyakorlatilag 'eltulajdonít, ellop' jelentésben lett közhasználatú.

Az újabb keletű DEMISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség) koránt sem olyan ismert fogalom, mint a KISZ volt. Kérdés, hogy egyáltalán él-e még.

Nagyon jó és kellő terjedelmű a *disszidens*, *disszidál* történeti kifejtése.

Az *elhajlás* cikkénél, mely a szó hivatalos, pártszerű értelmezését adja, hiányolom az utalást a vele korrelatív viszonyban álló, nem hivatalos, de szinte mindennapi, főleg pártönkívüli használatú *vonalas* melléknévre, mely azt jelenti: 'a párt mindenkori (vagy jelenleg követendő) irányvonalának megfelelő, azt megvalósító'.

A *fecske* fürdőnadrágról nemrég így foglalta össze egy színész nő véleményét a Helyi Téma riportere (2008. júl. 9.): „A fecske naci ciki”.

Az MHK testnevelő hűgom számára annyira otthonos fogalom volt (*Munkára, harcra kész* mozgalom az 1950-es évek elején), hogy amikor egyéves kislánya először kezdett ágyacskájából kimászni, azt mondta: *emhákázik*.

5.2. Az EMKE története jóval megelőzi a második világháborút. Jól tájékoztató cikke csak azért kerülhetett ebbe a könyvbe, mert ez a kávéház ma is él.* Ámde hasonlóan bele-

* Nem a régi... – *A szerk.*

kerülhetett volna az anyagba a Pick Szalámi-gyár, a Rózsavölgyi Zeneműbolt, mert ezek nevét is megtartotta a szocialista átszervezés, lényeges változtatás nélkül, és most is működnek.

Vannak olyan szavak, fogalmak és tárgyak, amelyek már a két háború között is megvoltak, de a második háború után más indítással éledtek újra, mindig más céllal, pl. a néprádió.

6.1. A történelem változásaihoz kapcsolódó nyelvi változás nem csak a szókincsben érhető tetten. Maga ez a szótár, a magyarázatok, kifejtések szövege is tartalmaz olyan elemeket, amelyek az én hagyományosabb nyelvérzésem számára már idegenek. Pontatlan szóhasználatot látok olyan helyeken, ahol összemosódik két különböző jelentésű nyelvi elem. A *vezetés* számomra egyértelműen cselekvést, irányítást jelent. Egyre többen használják *vezetőség* helyett (s ezt már a kilencvenes években szóvá tette egy levélíró a Rádió- és Televízióújságban, de a szerkesztőség nem reagált rá); Bulányi Györgyöt nem a katolikus vezetés (43), hanem a katolikus vezetőség rehabilitálta. A *vezetőség* vezetők testületét (legalábbis együttesét) jelenti, gyűjtőnév, akárcsak a *rendőrség*, *katonaság*, *parasztaság*. A szovjet vezetés (196) sem dönthetett, hanem a szovjet vezetőség (vagy: a szovjet vezetők döntöttek).

Ma is furcsának tartom az *összes* jelző utáni egyes számot, ha a jelzett szó nem gyűjtőnév. Pl.: az *ateizmus* cikkében (31): „A tanárok jelentős része az összes tudóst ... úgy mutatta be, mint a materializmus zászlóvivőit”. Nem sántítana az egyeztetés, ha így alakulna a szöveg: „a tudósokat mind ... úgy mutatta be ...” Máskor az *összes* egyszerűen a *minden* helyére került, pl. a *bevásárlóturizmus* cikkében (43): „beszerezték egy ki-mustrált számítógép összes alkotórészét”. Szerintem világosan: „minden alkotórészét”.

Az *-s* melléknévképző eluralkodását más képzők helyett különösen számnévi származékokban látom a kellő pontosság hiányának. Az *1968-as diáktüntetések*-ben az *-(a)s* képző

számomra igen pongyola stílusú egyszerűsítés az *1968. évi* helyett. Az *-s* képző ugyanis ún. számozó számot alkot. A 70-es troli ilyen számozású trolibuszjárat, de az *1968. év* egyszerű sorszámnevi jelzőt tartalmaz, az időszámításunk kezdetétől számított ezerkilencszázhatvannolcadikat – akárcsak Sztálin 70. születésnapja a hetvenediket, vagyis a születése utáni hetvenedik évforduló napját. – „Nagy Imre 1953-as első kormánya” (26) azonban világosabb lenne így: „Nagy Imre első kormánya 1953-ban”.

Idejétmúltnak látom a *képez* ige régi használatát, ahol nem fejlesztést jelent, hanem rész-egész viszonyt, pl. 20. o.: a III/III csoportfőnökség ... az állambiztonságot jelentő III. Főcsoportfőnökség részét képezte. (Helyesebben: alkotta.)

Fölösleges újításnak látom a mintegy két évtizede terjedő és e kis szótárban is többször előforduló *követően* névutószzerű használatát az egyszerű *után* helyett, pl.: „A beszéd teljes szövege csak Kádár idején, 1957-et követően jelent meg” (19). Egyszerűen: 1957 után. (Öt szótag helyett kettő is elég, és tárgyrag sem kell.)

6.2. Valódi hiba alig van a RETRÓ SZÓTÁRban. Téves dátumot kellett volna javítani a FIN cikkében (83). A tanácsköztársaság emléknapja nem február, hanem március 21.

7. Burget Lajos életútját lánya, Burget Eszter állította össze másfél oldalon, benne három kitérítést és nyolc könyvének címét is említve.

Összefoglaló emlékeztetésül ez utolsó (kilencedik) könyve végén fényképeket láthatunk az úttörőmozgalomról, csokoládékról, plakátokról és járművekről.

8. Ez a könyv, ha nem is szabályos szótár, hanem afféle elegye szótárnak és lexikonnak (akárcsak a Larousse), érdekes és hasznos kiadvány. Nyelvész és nem nyelvész szakember, idősebb és fiatalabb olvasó egyaránt tanulhat vagy emlékeket idézhet fel belőle.

Elekfi László